

11. *Кубійович В., Світ І.* Зелений клин / В. Кубійович, І. Світ // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 768–780.
 12. *Лавер О.* Динаміка чисельності східної української діаспори в ХХ столітті та її роль в майбутньому України / О. Лавер // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 12. – К., 2004. – С. 321–344.
 13. *Лаврів П.* Кубанські козаки / Петро Лаврів // Українська державність Кубані [упорядн. В. Рог]. – К.: Бібліотека молодого націоналіста, 2000. – С. 4–6.
 14. *Мазука Л.* Закордонне українство в Казахстані: історія та сучасність (До року України в Казахстані) / Л. Мазука // Стратегічні пріоритети. – № 3 (8). – 2008. – С. 68–75.
 15. *Макар Ю.* Діаспора як явище і питання співпраці українців в світі / Юрій Макар // Наукові записки університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 9. – 2007. – С. 9–18.
 16. *Мамай А.* За Сибір'ю, где солнце всходит, или почему не состоялась в Зеленом Клинне вторая Украина / А. Мамай // Зеркало недели. – № 42. – 1999. – № 42 (23–29 октября). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zn.ua/3000/3150/23711/>.
 17. Нова карта про «Жовтий клин» // Бористен. – 2010. – № 10. – С. 23.
 18. *Ланченко О.* Розгrom українського відродження Кубані / Олесь Панченко. – Лос-Анжелес, 1973. – 92 с.
 19. *Полко І. Д.* Черноморские казаки в их гражданском и военном быту // И. Полко. – Краснодар: «Советская Кубань», 1998. – 190 с.
 20. *Полок А.* Громадсько-політичне та релігійне життя українців на Далекому Сході / А. Полок // Український історичний журнал. – № 6. – 1998. – С. 54–68.
 21. *Полок А.* З історії товариства «Провісита» на Далекому Сході / А. Полок // Визвольний шлях. – Кн. 11. – Лондон, 2000. – С. 84–90.
 22. *Романцов В.* Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ століття) // В. Романцов. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2004. – 200 с.
 23. *Рыбаковский Л. Л.* Население Дальнего Востока (монография) / Л. Л. Рыбаковский. – М.: Наука, 1990. – 170 с.
 24. *Север'янова О.* З історії автохтонного українського населення Низового Надволжя / О. Север'янова // Українська діаспора. – № 6. – 1994. – С. 36–37.
 25. *Семко В. Л.* Українська

діаспора в Російській Федерації: стан та перспективи / В. Л. Семко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХХІ. – Запоріжжя: Просвіта, 2007. – С. 281–286.
 26. *Сінельнікова В. В.* Календарна обрядовість українських переселенців Нижнього Поволжя: свята весняного циклу / В. В. Сінельнікова // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – № 3. – 2009. – С. 109–115.
 27. *Супрун В.* Украинские говоры в России: проблемы их изучения / Василь Супрун // [Електронний ресурс]: <http://ukrainistika.ru/st/22-vasilij-suprun.html>.
 28. *Ткаченко Т.* Украинцы Владивостока: вчера и сегодня / Т. Ткаченко, В. Черномаз // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность [Под ред. П. Ф. Бровко]. – Владивосток – Киев, 2008. – С. 250–261.
 29. *Чернолуцкая Е.* Украинцы в советском приморье (1920–1930-е годы) / Е. Чернолуцкая // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность [Под ред. П. Ф. Бровко]. – Владивосток – Киев, 2008. – С. 65–74.
 30. *Черномаз В.* К 125-летию начала массового переселения украинцев на Дальний Восток / В. Черномаз // Украинцы на Дальнем Востоке: история и современность. – Владивосток – Киев, 2008. – С. 34–47.
 31. *Чубенко В.* Український чумацький стан в Надволжі / В. Чубенко // Архіви України. – № 1. – 1971. – С. 35–41.
 32. *Шульга І.* Українці Низового Поволжя та їх національне самовизначення / Ігор Шульга // Міжнародна наукова конференція «Етнокультурні фактори національної ідентифікації населення українського порубіжжя». Тези доповідей / Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К., 2007. – С. 42–43.
 33. *Щербина Т.* Кубань в прошлом и настоящем / Т. Щербина // Кубань. Збірник статей про Кубань і кубанців [Під ред. проф. Т. Щербини]. – Прага: Видання громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – С. 14–37.
 34. *Янківська К.* Історія української імміграції / Катря Янківська. – Вінніпег: Проект зі збереження видавничої спадщини української еміграції, 1992. – 51 с.

Юрій Фігурний

Міграції запорозьких козаків у першій половині XVIII ст.

У статті досліджуються міграції запорозьких козаків у першій половині XVIII ст., у ході яких ними були засновані Кам'янська та Олешківська Січі. Наголошується, що ці процеси послуговували важливим чинником поступального розвитку українського державо- і націєтворення у контексті цивілізаційної трансформації України.

In the article migrations of Zaporizhia Cossacks in the first half of the 18th century as well as founding by them Kam'yanka and Oleshkiy Seches (Fortresses) are investigated as an important factor of progressive development of the Ukrainian State and Nation Creation in the context of Civilization Transformation of Ukraine.

Зазначена у назві статті тематика, на превеликий жаль, не завжди потрапляє до сфери зацікавлень вітчизняних дослідників, тому кожне напрацювання у цій темі є важливим і, без сумніву, потребує виваженого наукового підходу. Хронологічні рамки статті охоплюють часовий проміжок з 1709 по 1734 рр. Географічні межі пов'язані, насамперед, з теренами Південної України.

На початку нашого аналізу міграційних процесів у першій половині XVIII ст. слід охарактеризувати базові поняття, на яких ґрунтується наше дослідження. Під поняттям «міграція» (латиною «migratio» – означає переселення, переміщення, просторове пересування) ми розуміємо переміщення, які призводять до зміни проживання особи, групи людей, етнічних груп, народів, а також їхнього підданства, політичного, соціально-економічного й культурного середовища. Зазвичай, до міграції відносять ті переміщення, рішення про здійснення яких приймаються добровільно. Під поняттям «запорозькі козаки» маємо на увазі волелюбних та войовничих людей, які в середині XVI ст. створили за Дніпровими порогами власну мілітарну організацію – Запорозьку Січ. Термін «Запорозька Січ» означає укріплений табір, військовий і адміністративний центр запорозьких козаків, що існував із середини XVI ст. і до 1775 р. за дніпровськими порогами, а згодом і на річці Дунай. Сама назва походить від способу захисту козацьких поселень-укріплень від зовнішньої небезпеки, шляхом спорудження навколо них загорожі – засік («січей»), валів, ровів тощо.

Щодо дефініції «українське державонацієтворення», то ми її трактуємо як неперервний у часі й просторі поступальний розвиток українців від етносу (бездержавного народу) до нації (державницький народ), здобуття ними власної національної держави й послідовної розбудови головних її підвалин та перетворення українського народу на окремий культурний феномен людської цивілізації.

Міграції запорозьких козаків у першій половині XVIII ст. на територію, що знаходилася під юридичною зверхністю Оттоманської Порти, передусім були зумовлені дошкульною поразкою антимосковського повстання під керівництвом гетьмана І. Мазепи. Саме тому, як слушно зазначає О. Малиновська, після Полтавської битви внаслідок репресій мала місце політична міграція в Молдавію і далі [2, с. 57]. З цього приводу О. Субтельний наголошує: «За Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці «мазепинці», як їх часом називають історики, були першою українською політичною еміграцією» [3, с. 210]. Проте, з останнім твердженням важко погодитись, адже першими політичними емігрантами були українські козаки під керівництвом гетьмана Якова Острянина (Остряниці), які внаслідок невдачі козацького повстання 1638 р. були змушені мігрувати на землі Московії та з дозволу московського уряду оселилися на Слобожанщині [1, с. 293–294]. Отже, головною причиною міграції українських козаків як

у першій половині XVII ст., так і на початку XVIII ст. була їхня поразка у збройному протистоянні з ворогом.

Смерть І. Мазепи 21 вересня (2 жовтня за н. ст.) 1709 р., хоча і внесла деяке сум'яття серед старшини й козацтва, проте не поставила хрест на українських державотворчих змаганнях на початку XVIII ст. Через деякий час, а саме 5 квітня (16.04. за н. ст.) 1710 р. козацька рада у м. Бендерах обрала новим гетьманом Пилипа Орлика (1672–1742 рр.), який до того часу обіймав посаду генерального писаря. Новообраний козацький лідер намагався завоювати собі підтримку як серед своїх прихильників у Молдавії, так і в Україні, тому тоді між ними та старшиною з військом була укладена угода «Тексти і конституції законів та вольностей Війська Запорізького...», яка увійшла до історичних анналів під назвою «Конституція Пилипа Орлика». П. Орлик брав на себе наступні зобов'язання: обмеження гетьманського самодержавства, збільшення і розгортання козачого демократизму в керівництві, зменшення соціального гноблення міщан і селян, захист привілеїв козацького стану, збереження особливого положення запорозьких козаків, боротьба за політичне і церковне відокремлення України від Московії [4, с. 218]. Проте всі ці задуми могли стати реальністю лише в разі ліквідації на теренах Гетьманщини влади Москви і обмеження впливу промосковського ставленика І. Скоропадського. Для здійснення своїх амбітних планів П. Орлику, насамперед, потрібні були: військо, спільники, стратегічно-тактичний план ведення війни, полковницький хист і військова вдача. У молодого гетьмана, на жаль, ці складові не були наявні повністю, але він мав майже 4 тисячі запорожців, очолюваних сміливим кошовим К. Гордієнком. На нашу думку, запорозькі козаки мали стати опорою П. Орлика, осердям його Визвольної армії, каталізатором українського державо- і націєтворення першої половини XVIII ст. Але так і не стали...

На превеликий жаль, П. Орлик, будучи безумовно добрим теоретиком і дипломатом, виявився слабким практиком і полководцем. Спочатку запорожці робили все від них залежне, аби посприяти перемозі новообраного гетьмана. Ще у 1709 р. ними була створена Кам'янська Січ, яка розміщувалася при впадінні річки Кам'янки в Дніпро (поблизу нинішнього села Республіканець Бериславського району Херсонської області). Розташування на московсько-османському прикордонні зробило Кам'янську Січ вигідним форпостом української мілітарної потуги, який у будь-яку мить міг перетворитися на передовий плацдарм у боротьбі за визволення України від загарбників. Кам'янська Січ знаходилася під прямим протекторатом турецького султана Ахмета III, їй підпорядковувалися землі від річки Кам'янки, Олешків, Перевалочної та Очакова понад Дніпром і Чорним морем аж до Буджака. З дозволу турецької влади козаки мали навіть право збирати на свою користь мито з перевозів на Дніпрі й Південному Бузі [5, с. 97–98].

Військова кампанія зими – весни 1711 рр. розпочалася для П. Орлика успішно. Досить швидко союзне військо (поляки, татари й українці) оволоділо більшою частиною Правобережної України. Проте саме ця швидкість, стрімке зростання кількості Війська Запорозького (з 4 до 16 тисяч) й авторитету гетьмана Пилипа Орлика серед місцевого люду відвернули від українців поляків, які самі претендували на Правобережжя, й татар, яких більше влаштував хаос на теренах України. Невдала облога Білої Церкви у березні 1711 р. остаточно розколола союзників – поляки відійшли на Волинь і Полісся, кримчаки кинулися грабувати і збирати

ясир в українських селах, а українські правобережні й лівобережні козаки покинули гетьмана, занепокоївшись безпекою власних родин. Тим самим попередні успіхи гетьмана були зведені нанівець.

Здавалося, що українська справа загинула, але невдалий прутський похід Петра I й Прутський міждержавний мирний договір між Московщиною і Туреччиною знову вселяють у мазепинців надії на успіх. Проте, якщо на початку 1711 р. П. Орлик зазнав поразки на полі бою, то у другій половині 1711 р. – на початку 1714 р. він був переможений у дипломатичних (і подібних до них) баталіях. Після значного послаблення геополітичного впливу Карла XII П. Орлик намагався переорієнтуватися на Ахмета III, але після тривалого балансування український гетьман усе ж зупинив свій вибір на шведському королі. На цей час між гетьманом П. Орликом і кошовим К. Гордієнком, з одного боку, і запорожцями, з другого, виникли деякі непорозуміння, які згодом вилилися у відкрите протистояння. Врешті-решт, у червні 1714 р. П. Орлик покинув запорозьких козаків і відправився слідом за Карлом XII до Швеції. Ми впевнені, що це була фатальна помилка П. Орлика, яка, зрештою, перетворила його з самодостатньої політичної фігури на маріонетку чужих задумів [6, с. 21–54].

Від'їзд козацького очільника поставив запорожців у важке становище, формально П. Орлик продовжував залишатися їхнім гетьманом, а вони – його військом, але фактично тепер козаки були покинуті ним напризволяще. Після зруйнування у 1711 р. царськими військами Кам'янської Січі запорожці (з дозволу кримського хана) заснували Олешківську Січ (1712–1728), яка розміщувалася навпроти впадіння р. Лазнюк до р. Кінської, в урочищі Олешки (місцевість у пониззі лівого берега Дніпра, біля Кардашинського лиману, тепер ці землі знаходяться в межах м. Цюрупинська Херсонської обл.). Січ перебувала під правовою юрисдикцією Османської Порти і територіально знаходилася в межах Кримського ханства.

Становище запорозьких козаків під владою іновірців було важким. Хан заборонив січовикам будувати на Січі фортифікаційні укріплення й тримати там гармати. Також козаки повинні були сплачувати певні податки до ханської скарбниці, а також виконувати важкі земляні роботи на Перекопі та в інших місцях. Окрім того, бахчисарайські можновладці не тільки заборонили козакам будівництво стаціонарної церкви, а й активно агітували січовиків прийняти іслам. Особливо тяжко позначився на становищі запорозьких козаків розрив економічних зв'язків з теренами України.

Попри всі негаразди й труднощі Олешківська Січ залишалася надійним місцем порятунку для українців-утікачів з Правобережної і Лівобережної України та потенційним центром українського державотворення, який за сприятливої геополітичної ситуації міг мобілізувати й акумулювати значні військові сили задля визволення України. Самим фактом свого існування Олешківська Січ (1712–1728) залишалася постійним головним боєм для царським урядовців. Саме тому вони послідовно намагалися створити в ній промосковську налаштовану фракцію з метою розколотися, а згодом і остаточно знищити козацький осередок свободи.

На жаль, хоча й не відразу, але, зрештою, їм це таки вдалося зробити. Так, ще в 1714 р. козаки промосковської орієнтації позбавили К. Гордієнка посади кошового отамана й обрала на його місце прихильника повернення запорожців під царський скіпетр – І. Малашевича. Саме він від імені січовиків звернувся до царського уряду з проханням дозволити їм повернутися у володіння Московщини. Проте,

враховуючи дуже складну тогочасну міжнародну ситуацію та не бажаючи ускладнювати і без того непрості взаємини з Османською Портою та з її васалом Кримським ханством, Петро I рішуче відмовив козакам. Хоча невдовзі К. Гордієнко повернув собі посаду кошового, але його боротьба з прибічниками І. Малашевича з перемінним успіхом продовжувалась до 1734 р., коли К. Гордієнко помер, а запорожці повернулися під юрисдикцію Санкт-Петербурга.

У травні 1728 р. в Олешківській Січі протистояння між прибічниками К. Гордієнка та І. Малашевича досягло свого апогею. Козаки вкотре скинули із займаної посади кошового отамана К. Гордієнка й обрали І. Малашевича. Потім, забравши клейноди, зброю, військово спорядження, продукти харчування тощо, вони остаточно покинули розташування Олешківської Січі й рушили угору Дніпром у напрямку річки Підпільної.

Проте тільки в березні 1734 р., коли Російська імперія почала активну підготовку до війни з Туреччиною, запорожці отримали офіційний дозвіл на заснування Нової Січі [7, с. 139]. Але, якщо Кам'янська Січ зразка 1709–1711 рр. може бути названа форпостом українського державо-і націєтворення, то Кам'янська Січ (1728–1734) – це пункт для переміщення осіб, чистилище-факторія, мешканці якого з нетерпінням чекають на прощення. У березні 1734 р. козаки отримали від царських урядовців дозвіл на повернення на терени Російської імперії. Скориставшись ним, запорожці збудували нову Січ (Підпільненська Січ) за 3–5 км від знищеної у 1709 р. Чортотлицької (Старої) Січі, на землях біля села Покровського Нікопольського району Дніпропетровської області [8, с. 134].

Існування Запорозьких Січей, попри їхню функціональну необхідність (охорона кордонів від нападників, вишкіл військового контингенту тощо), завжди заважало спокійно жити імперським чиновникам. Саме це протистояння

(таємне й відкрите) між Запорозькою Січчю – не стільки як місцем розташування козаків, а, переважно, як осередком потенційної української державності – та російською монархічно-абсолютистською владою було визначальним упродовж майже двох століть (з 1657 по 1828 рр.). Внаслідок дошкульних поразок і складнощів вітчизняного державо-і націєтворення на початку XVIII ст. запорожці змушені були мігрувати до інших держав, засновувати там нові Запорозькі Січі (Кам'янська-1, Олешківська, Кам'янська-2), повертатися «додому» (Нова Січ), знову переселятися до «рідної Османщини» (Задунайська Січ), аби врешті повернутися в 1828 р. до України й зникнути як самодостатній військовий стан, розчинившись у безкрайньому океані імперських володінь.

Попри усі ці негативні явища, саме існування Запорозьких Січей несло у собі безумовний позитив, ставши потужним каталізатором українських етнічних, державотворчих і націєтворчих процесів із середини XVI і до першої половини XIX ст. включно.

1. Замлинський В. Яків Острянин / В. Замлинський // Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К., 1993. – С. 289–294. 2. Малиновська О. А. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку / О. А. Малиновська. – К.: НІСД, 2010. – 32 с. 3. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. – 3-тє вид., перероб і доп. / О. Субтельний. – К., 1993. 4. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі / Ю. С. Фігурний. – К., 2004. 5. Фігурний Ю. С. Кам'янська Січ / Ю. С. Фігурний // Україна – Етнос. Науково-понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 97–98. 6. Фігурний Ю. С. Український гетьман Пилип Орлик / Ю. С. Фігурний. – К., 2008. 7. Фігурний Ю. С. Олешківська Січ / Ю. С. Фігурний // Україна – Етнос. Науково-понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 139–140. 8. Фігурний Ю. С. Нова Січ / Ю. С. Фігурний // Україна – Етнос. Науково-понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. – К., 2006. – С. 134–135. 9. Эварницкий Д. И. Число и порядок Запорожских Сечей с топографическим очерком Запорожья / Д. И. Эварницкий. – К., 1884.

Олег Чирков

Вплив міграційних процесів на становлення української нації

Міграція є важливим чинником сучасного націєтворення. Внутрішня міграція, перемішуючи людність різних соціально-територіальних груп, працює на підтримання національної однорідності та цілісності. Зовнішні міграційні потоки суттєво вплинули на трансформацію колишньої УРСР у сучасну самодостатню державу, зокрема: на зміну національної свідомості, ціннісну переорієнтацію, зміну світогляду й усвідомлення цивілізаційного вибору, формування і поширення нових стандартів буття українського суспільства.

Migration is an important factor of modern nation's formation. Internal migration by mixing people from different social and territorial groups serves to support of national homogeneity and integrity. External migration screams make an essential influence on the transformation of the former Ukrainian SSR into a self-sufficient modern State, in particular on changing of national consciousness, reorientation of values, changing of world-view and acknowledgment of civilization choice as well as on formation and spreading of new standards of existence of the Ukrainian society.

Від часів запровадження в середині 1980-х років політики демократизації СРСР, кризи й занепаду комуністичної ідеології, суверенізації та унезалежнення колишніх союзних республік країни колишньої світової соціалістичної системи охоплено активними процесами суспільної трансформації. Головний напрямок трансформаційних змін – уподібнення країнам з ринковою економікою. В різних частинах колишньої комуністичної імперії вони відбуваються по-різному – мають відмінності в головних напрямках, етапності, інтенсивності, наслідках, незворотності тощо.

У цей же період активізувався міграційний обмін людністю між різними територіями колишнього Союзу і неймовірно зросли міграційні потоки з інших територій. Не є виключенням і Україна. Причинно-наслідкові зв'язки між трансформацією України та міграцією загалом зрозумілі. Проте

вивчення і усвідомлення міграційного чинника перетворення Української РСР на незалежну державу із самодостатньою українською нацією є недостатнім. Наводимо попередні результати вивчення цього питання, яке ґрунтується значною мірою на особистому спілкуванні автора упродовж 1985–2011 рр. з громадянами України, що є учасниками міграційних процесів.

Окреслимо теоретичні засади та українознавчий контекст вивчення міграції взагалі та як чинника суспільного перетворення УРСР на самодостатню Українську державу. Важливим чинником антропосоціогенезу була міграція. Територіальна організація людства (зокрема, його етно-територіальна та расово-територіальна будова, територіальна організація виробництва) формувалася, розвивалася й перетворювалася великою мірою завдяки явищу міграції. Людство є насиченою